

PENKE OLGA

Politika és szerelem a tragédiában

VOLTAIRE BRUTUSÁNAK KÉT MAGYAR FORDÍTÁSA

A magyar nyelvű színház kezdeteinek idején két magyar író készített fordítást Voltaire *Brutusá*ból, amelyben a társadalom egészére érvényes törvények megvalósítása iránti elkötelezettség és a szenvedélyes érzelmek mindent felülíró erejének ütköztetése jelenti a tragédia forrását. Kováts Ferenc kéziratban maradt, máig ismeretlen fordítása és Kisfaludy Károly kevésbé ismert adaptációja az eredeti mű két különböző változata alapján a cselekményt és a dialógust meghatározó politikai, illetve érzelmi szenvedélyt állítja középpontba. Voltaire *Brutusát* 1730-ban mutatták be Párizsban, és noha az átlagosnál nagyobb nézőközönség ünnepelte, a szerző elégedetlen volt. A langyos fogadtatást annak tulajdonította, hogy a politikai témájú darabban a szerelem túl nagy helyet kapott. Figyelembe véve a kritikákat, de elsősorban barátja, Bolingbroke tanácsait követve átdolgozta a darabot, a szerelmi téma jelentőségét csökkentve. A változásoknak megfelelően módosította a tragédiáját bevezető *Gondolatok a drámaköltészetről* című írást is [Discours sur la poésie dramatique à Milord Bolingbroke]. A század során a két változat (kisebbségi átdolgozásokkal) több mint hatvan kiadásban jelent meg franciául. A tragédia a francia közönséget mégsem hódította meg annyira, mint a korabeli Európát, amikor angol, német, olasz, spanyol, német, holland, svéd nyelvre lefordították.¹ A francia forradalom újra felfedezte és erősen ideologizálta: az eredeti szöveget megváltoztatva adták elő és jelentették meg a tragédiát. A századfordulót követően a főhős mitikus jelentőségét megkérdőjelezték, és a darab a színpadokról is lekerült.² A két magyar fordítás érdekesen kapcsolódik nemcsak a mű két eltérő változatához, hanem a drámaelméleti munkához és a darab európai recepciótörténetéhez is. A tanulmány a két fordítás sajátosságainak bemutatása mellett megvizsgálja a lehetséges források és a fordítások szövegének kapcsola-

¹ Lásd a kritikai kiadást készítő John Renwick bevezetőjét és jegyzeteit, aki alapszöveggként az 1775-ös ún. „keretes”, Cramer-féle kiadást (*édition encadrée*) választja az *ultima manus* elve alapján, az első kiadáshoz képest módosított szöveget tekintve főszövegnek, de feltünteteti az összes ismert szövegvariánst, köztük az első kiadás szövegét is: Voltaire, *Brutus, Les Œuvres complètes* (1728–1730), 5. kötet, Voltaire Foundation, Oxford, 1998, 5–116. A Brutus-téma európai feldolgozásainak szentelt konferenciakötet több tanulmánya foglalkozik a Voltaire-tragédiával és fordításaival, valamint az eredeti téma módosulásaival: *Bruto il maggiore nella letteratura francese e dintorni*, szerk. Franco Piva, Fasano: Scena editore, 2002. Lásd még: Sylvain Menant, „Le théâtre de Voltaire en Europe au XVIIIe siècle: essai d'une problématique générale”, *Revue Voltaire*, n. 7. „Échos du théâtre voltairien”, PUPS, Paris, (2007), 13–20.

² A forradalom alatt (már a szerző halálát követően) a szöveg jelentősebben változik, részben a korabeli nagyszámú előadást követve: John Renwick, „Le Lucius Junius Brutus de Voltaire”; Hans Jürgen Lüsebrink, „Brutus, idole patriotique. Dimensions symboliques et mises en scène théâtrales”; Roger Barny, „Brutus après thermidor: la neutralisation du mythe”, *Bruto il maggiore*, 2002, 157–172, 307–320, 322–331.

tát, és megkísérli feltárni jelentőségüket a magyar fordítás-, kultúr- és színháztörténet fejlődésében.

Politikai szabadság – költői szabadság. Voltaire angol hatás alatt született tragédiája

Voltaire a *Brutust* angliai száműzetése alatt kezdi el írni, amikor a szigetországot a szabadság jelképeként értékeli, felfedezi Shakespeare-t, a korabeli angol szerzőket, és újragondolja dramaturgiai koncepcióját, amely alapvetően a francia klasszikus színházra épül. Ezek az élményei elsősorban *Filozófiai levelei* alapján ismertek, de jelen vannak az angol hatásokat tükröző tragédiában is, amely Lucius Junius Brutus történetét dolgozza fel. A római köztársaság első konzuljáról – aki elűzi a zsarnokká vált etruszk királyt, Tarquinius Superbust, és aki halálra ítéli fiait, amikor azzal vádolják őket, hogy elárulták a római köztársaságot – több francia szerző írt tragédiát az előző század végén, amelyeket Voltaire jól ismert, sőt tanára, a jezsuita Porée atya *Brutus*ának latin nyelvű előadását valószínűleg látta is. A filozófus azonban sajátos értelmezést ad a történetnek. Három ellentétet helyez a középpontba, amely a monarchia és a despotizmus, a jogos és a jogtalan, a személyes és a közérdek között feszül. A darab első megfogalmazásában jól követhető a különböző témák indítása. Az első felvonás Róma szabadságát helyezi előtérbe, a kölcsönös esküt az uralkodó és a „szénátus” között, amelyhez a király hűtlenné vált, itt Brutus személye központi. A második felvonás Brutus fiának végzetes szerelmét mutatja be, Titus dilemmáját, aki a római köztársaság hadvezére, és az elüldözött király leányának szerelmese. A következő felvonások kibontakoztatják a kettős cselekményt. Végül a szerelmi téma a csúcra fokozódik, és tragikusan zárul, és – mintegy a kérlelhetetlen politikai meggyőződés személyes következményeként – az apa hozzájárul fiai kivégzéséhez. A második változat filozofikusabb, és a módosítások során a szerző Brutus alakját apaként emberségesebbre próbálja formálni, Titust pedig kevésbé patetikusá. Elmarad a szerelmi jelenetek nagy része, helyettük sokasodnak a politikai konfrontációk a köztársasági és a monarchista meggyőződés között. A két politikai koncepció dialógusa mindkét változatban jelentős, mindegyik hátrányait megmutatja. A királyság despotizmussá válhat, a monarchiának – az angol mintát követve – társadalmi megegyezésre kellene épülnie, és csak akkor jogszerű, ha az uralkodó is engedelmeskedik az egész társadalomra érvényes törvényeknek. Azonban a köztársaság sem feltétlenül biztosítja a szabadságot, és a több száz fős szénátus zsarnoksága is törékennyé teszi a társadalmat. Egyik elemzője „filozófiai dialógusnak” nevezi a tragédiát, amelyben a köztársaságpárti Brutus és a monarchiapárti Arons és Messala állnak egymással szemben. John Renwick a kritikai kiadás előszavában a köztársaság terminus sajátos használatára figyelmeztet: a kortársak árnyaltan különbséget tettek „monarchikus, főúri és népi köztársaság” (république monarchique, seigneuriale et populaire) között, és Voltaire szerinte ekkor „monarchista köztársaságpárti” (monarchiste républicain).³ Mai kritikusai a szerző írói erényeit hangsúlyozzák a műben, miközben politikai filozófiáját kevésbé jelentősnek értékelik.⁴ Voltaire a darabot az arisztotelészi szabályokat követve nem a történetre, hanem a szereplőkre építi, hangsúlyozza az előadásban a látványos-

³ Voltaire 1998, John Renwick bevezetője: 43.

⁴ Charles Mazouer, „Les tragédies romaines de Voltaire”, *Dix-Huitième Siècle*, n° 18 (1986), 359–373; Pierre Frantz, „La monarchie dépaysée: la réflexion politique dans *Brutus*”, *Revue Voltaire*, n° 3 (2003), 289–297.

ság jelentőségét, és a rendezésre vonatkozóan is részletes utasításokat ad. A dialógus fontosabb, mint a cselekmény, a jelenetek mozgalmassak, a szereplők gyakran váltakoznak. Szenvedélyes replikák, kevés monológ, felgyorsított szövegritmus teszik tragédiáit, így a *Brutust* is kifejezetten vakmerővé kortársaihoz képest is, ez korabeli kivételes sikerének egyik titka. A tragédiát bevezető drámaelméleti írásban Voltaire beszámol arról, hogy először angolul és prózában kezdte el írni tragédiáját és hogy írás közben az angol politikai szabadságról gondolkodott. Ugyanakkor az angol drámaelméletet szabadságát dicséri, kifejti véleményét, mely szerint az angol szerzők előnyt élveznek a történelmi témák választásában és feldolgozásában, színre vihetik a legszélsőségesebb politikai és szerelmi szenvedélyeket, és közönségük elfogadja a „borzalmas” [terrible] színpadi bemutatását, így megjeleníthetik a halált vagy az öngyilkosságot, és nem csak beszélnek róla a szereplők. Shakespeare felszabadító szerepét említi, konkrétan azt, hogy ő az egyetlen, aki még a szellemek színrevitelét is meggyőzően megoldotta. A francia és az angol színház eltéréseiről írt gondolatmenete valóságos nemzeti karakterológiává alakul. Beszél a színház megreformálásának fontosságáról, a római témájú tragédiákról, a görög színházi előadásokról, Corneille-ről és Racine-ról. Az angol színház jellemzőjének tartja a szabadságot, nemcsak a téma választásában és ábrázolásában, hanem a megformálás vonatkozásában is: a drámaírók használhatják a prózát vagy a rím nélküli, jambikus verselést, szabadon élhetnek az „enjambement” lehetőségével. Elismeri, hogy a francia színház – az angoltól eltérően – erőteljes kötöttségeket kér számon: az illendőséget (bienséance) a téma választásában és ábrázolásában, a rimes alexandrinusokat a verselésben. Ugyanakkor, paradox módon, a francia klasszikus színház követőjeként Voltaire visszautasítja, hogy franciául prózában írják a tragédiákat, mivel meggyőződése szerint a francia nyelv természete a szigorú verselést kívánja meg. Ő maga egyetlen drámát írt prózában: 1763-ban a *Sault*, életének abban a szakaszában, amelyről mint a prózára való „áttérésről” beszélnek.⁵ Antik történelmi témájú darabjait saját korát érdeklő filozófiai gondolatokkal tölti meg, és *Brutus*-ában a dialógusokban és a színrevitelben sok újítást alkalmaz, amelyeket az angol szerzőktől tanulhatott.

A magyar színház kezdetei

Az a gondolat, mely szerint csak a színház képes az egész nemzetnek erkölcsi leckét közvetíteni, Voltaire drámaelméletének egyik alappillére, amelyet a közügygő váló magyar nyelvű színjátszás létrehozásáért fáradozó fordítók egyetértéssel idéztek.⁶ A magyar nézők francia nyelven a bécsi francia színházban és a kastélyszínházakban, latinul a jezsuita iskolaszínházakban láthatták Voltaire tragédiáit a század közepétől kezdve. Tragédiáinak fordítása fontos szerepet játszott abban, hogy a még hivatalosan nem engedélyezett, de egyre nagyobb rendszerességgel játszó magyar színház a közönség érdeklődését felébresztő repertoárhoz jusson. A külföldi szerzők közül 1772 és 1794 között az ő darabjait adják ki és játsszák a leggyakrabban: a lefordított nyolc tragédiából (*Adélaïde de Guesclin*, *Brutus*, *Mahomet*, *Méropé*,

⁵ Sylvain Menant, *L'Esthétique de Voltaire*, SEDES, Paris, 1994, 20, 84–106.

⁶ Péczeli József fordításában olvashatjuk magyarul Voltaire *Tancredi* című tragédiájának Mme de Pompadourhoz írt ajánlását: „...a' Theatrum vagy Néző-Szín az, a' hová a leg-számosabban szokott öszve gyűlni a' Nép, a'hol formáltatik az ifjuság' elméje 's ízlése [...] nem szenvedünk ott meg semmit, a' mi az erköltsöket meg-vesztegetné: egy szóval ez nálunk mind a Poézisnak mind a Virtusnak élő oskolája.” *Szomorú játékok* előszava, Komárom, 1790, 115.

Mort de César, Tancredi, Triumvirat, Zaire) hat megjelenik, és az ismertetések alapján tizenhét bemutatóról tudunk.⁷

A szerző ekkor már jól ismert filozófus Magyarországon, számos, különböző műfajban írt művet fordítanak le munkásságából.⁸ A nyomtatásban is megjelent művek között dominálnak a történeti témájú, „filozófiai propagandát” közvetítő tragédiák, amelyeket Voltaire is szélesebb közönségnek szánt.⁹

A magyar színház sokat változik a két fordítás között eltelt huszonnégy év alatt. Kováts 1788-ban készült fordítása politikai aktualitása miatt lehetett fontos. 1790 körül a *Brutus* a legkorábban magyarul bemutatott darabok közé tartozik, Kolozsváron és Nagyenyeden játszották. 1812-ben a magyar közönség a történeti témájú darabokat még mindig szívesen fogadja, de már a nemzeti történelem színrevitele áll az érdeklődés középpontjában. Kisfaludy nem is ajánlja az általa lefordított *Brutus*t bemutatásra. Adaptációja drámaírói felkészüléséhez járul hozzá, és az érzelmesség ízlésének elterjedtségét tanúsítja. Ekkor már nem játsszák Voltaire-t, tragédiáinak újrafordítása azonban még a nyolcvanas évekig aktuálisnak látszik, amikor a Magyar Tudós Társaság javaslatára a „Külföldi Játékszín” című sorozatban több tragédiájának fordítása megjelenik.

Politikai modell: a király és az alattvalók szerződése – Kováts Ferenc fordítása

A *Brutus* első teljes magyar fordítása Kováts Ferenc munkája, amely autográf datálása szerint 1788-ban készült. Jelenleg az Akadémiai Könyvtár kéziratárában található, és most kerül először bemutatásra.¹⁰ A korábbiakban a fordítás bevezetőjét és a tragédia tizenhat sorát olvashattuk Császár Elemér 1918-as közlésében.¹¹ Kováts *Brutus*-fordításának az olvasóhoz címzett bevezetője – azon kívül, hogy megosztja közönségével a színdarab fordítása során felmerült kételyeit és a megoldási lehetőségeket – tükrözi, hogy fordításával a magyar nyelvű színház létrehozásához akar hozzájárulni, valamint hogy Voltaire drámaelméleti gondolatai hatással voltak rá. Nemcsak a szerzői utasításokkal kapcsolatos drámatermológiai kifejezések fordítása során ad alternatívákat, hanem arról is kifejti véleményét – részben forrását követve – hogy a magyar nyelvű tragédiában milyen verselést kellene alkalmazni:

A verseknek micsoda nemei illenének inkább a' Magyar Szomorú Játékokhoz, még az sem Iróink, sem Játékosaink által meghatározva nincsen. Az én füleimnek úgy tetszik, hogy azoknak természet-

⁷ Penke Olga, „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században”, *Filológiai Közöny*, XXXI (1985), 107–132. A korabeli magyar színházról lásd: Kerényi Ferenc, *Magyar színházttörténet* [Histoire du théâtre hongrois] (1790–1873), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

⁸ Lásd: Penke Olga, „Mindeneiket meg vizsgálni s' ítélni tudni helyesen.” (Gondolatok a „Magyar Voltaire” címmel készülő könyv munkálatai közben”, *Programok és tanulmányok. Felvilágosodás-Lumières-Enlightenment-Aufklärung* 6, Szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza, Szeged, 2017, 41–51.

⁹ Ridgway, Ronald, *La propagande philosophique dans les tragédies de Voltaire*, Voltaire Foundation, Oxford, 1961, 'Studies on Voltaire and the 18th Century, XV'.

¹⁰ Kováts Ferenc *Műfordításai*, Pápa, 1787–1788. Autogr. 1. köt. 158 f. (restaurált papírkötés) MTA Kézirattára: MS 22: 43–91 fol.: [Voltaire], *Brutus*, szomorú játék öt szakaszban, versekben, 1788 K. F. Ingenieur.

¹¹ Császár Elemér, „Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka”, *ItK*, 28 (1918), II. 299–315. A tanulmányból tudjuk, hogy a kézirat akkor Beöthy Zsolt (a fordító dédunokája) tulajdonát képezte.

jekhez, és ahoz a' nehéz saruhoz, alkalmasint illenének a' nyelvünkön igen esméretes Tizenkét szótagokból álló és egyforma végezetű versek, akár két, akár négy sorúak légyenek azok; de olly megszaggatással, hogy az első szakasztat őt, a másik pedig hét szótagokból álljon. [...] És ugyan ilyen szaggatású versekben van az az egész Játék próbául fordítva. Törvényt senkinek nem szabad; próbálni szabad.¹²

Érdekes, hogy nem említi meg a kortársai által korábban készített, nyomtatásban is megjelent Voltaire tragédiáiból készült fordításokat, köztük Péczeliét sem, amelyet pedig a kortársak nagyra értékelték, ő pedig a fordítót is jól ismerte.

Az Akadémiai Könyvtár Kováts Ferentől származó kéziratos fordításainak gyűjteménye tartalmazza Voltaire *Brutus*ának teljes magyar szövegén kívül a fordító egyéb munkáit is, amelyek néhány fontos információt tartalmaznak a fordító egyéniségére és a fordítás elkészítésére vonatkozóan.¹³ Kováts Ferenc mérnöki tanulmányait külföldön végezte, ekkor szerezhetette kiváló francia tudását is. A XVIII. század nyolcvanas éveit kulturális életének ismert szereplője, kivételes szerénységéről ismert. A fordításokon kívül számos cikket írt a Mindenest Gyűjteménybe, cikkeit nem szignálta. Egyéniségét jellemzi két kéziratainak címlapjára választott mottója, amelyek az író-szerepről („Az az igazi tisztesség, ha hasznára vagyunk az embereknek”), illetve a fikció sajátos erejéről kialakított felfogását tükrözik („A mit a Rab nyilván nem mert kibeszélni urának / Adt' azt gyenge fedél fedte mesékben elő.”).¹⁴

A fordító politikai érdeklődését és meggyőződését jellemzi, hogy az 1786-ra datált *A' Fejedelemnek és a' Hazának Barátja, avagy a jó Polgár* című fordításában a műnek a despotizmusról szóló részét fordítja le különös gonddal, és megjegyzéssel is kíséri. A jegyzet hosszabb idézetet tartalmaz a *Brutus* című darabból.¹⁵ Már ez a két évvel a teljes fordítást megelőzően készült részlet tanúsítja, hogy a *Brutus* politikai témája volt különösen jelentős a fordító számára. Érdeemes a jegyzet kapcsolódási helyét idézni először, amely a despotizmus működési mechanizmusát és a társadalmi szerződés szükségességét mutatja be:

A szabadkényű úrnak, Despotának más törvénye nincsen, hanem csak maga saját fő akarata; és csak a maga tetszésének kíván eleget tenni... Egy király ellenben, a törvénynek fia lévén, nincs azok felett. Fő lévén, mindennel tartozik tagjainak, valamint a' tagok mindennel tartoznak fejedelmeknek. [...] Kötés vagon mindkét részről közöttök; a nép részéről engedelmség és hűség; a Fő részéről vigyázat és gondviselés. Valamint nekünk, úgy néki sem szabad, szavát vissza húzni.

Ehhez a mondathoz kapcsolódik a jegyzet, és a tragédiából lefordított sorok: „Ez az a' mit Voltér olly szerencsésen ki fejez azon szép versekben, mellyeket Brutus szájában ad, a Porzsenna követjének Áronsznak felelvén, a ki Tarkviniust igazítani akarja.”

Áronsz! mikor mi őnékie alája
Adók magunkat; az esküvés formája

¹² Uo., 216–217.

¹³ Kováts Ferenc *Műfordításai*, MS 22: *Mesék és regék versekben, Különbféle darabok* (Pope-fordítás Hagedorn után, 1791), *Egyéb versek* (1782), *Házassági román* (1773), Milton *Elveszett paradicsoma* Zacharia német fordítása után, Dég, 1811; *A' Fejedelemnek és a' Hazának Barátja, avagy a jó Polgár*, Pápa, 1786.

¹⁴ Uo.: *A' Fejedelemnek és Hazának Barátja* [a kéziraton franciául: „Le véritable honneur est d'être utile aux hommes”), valamint *Mesék és regék versekben*. (Az első fordítás forrása: François de Sapt, *L'ami du prince et de la patrie ou le bon citoyen*, Costard, Paris, 1770.)

¹⁵ *A' Fejedelemnek és a' Hazának Barátja*, MS 22: 41r.

Bennünket akkor az engedelmességre
 Köteleze csak; 's nem a' rabi inségre.
 Mondod hogy láttad, Tanácsunk ez helyeken
 Fogadást néki miképpen tett térdeken;
 De jusson az is eszedbe, hogy ez helyen
 Ezen felséges óltár előtt, a mellyen
 Azon Istenek várják áldozatunkat,
 Meg esküdt ő is hogy vezérel mindnyájunkat
 Hív igazsággal; a nép és ő közöttte.
 E vólt a kötél¹⁶ – Már most, hogy vissza vötte
 Ő a magáját, úgy látszik vissza veti
 A' miénket is; és míg nem lesz szüneti
 Hitlenségének, 's így bán a törvénnyel is,
 Róma nem jobbágy, hanem ő a' rebellis.¹⁷

A datálás szerint a tragédia teljes fordítása készen volt 1788-ban. A színház iránt érdeklődő közönség azonban csak 1790-ben értesülhetett erről, amikor a darab nálunk a legnagyobb érdeklődést kiváltotta. Márciusban felhívás jelent meg a Hadi és Más Nevezetes Történetekben a darab lefordítására.¹⁸ Két hónappal később olvasható a bejelentés, mely szerint Kováts Ferenc vállalkozott a fordítás elkészítésére, és munkáját az újságíró kifejezetten a magyar nyelvű színház létrehozásával kapcsolja össze.¹⁹ Valamivel később az Orpheus egy másik fordításról, Göből Gáspár munkájáról tudósít, amelyről Kazinczy Ferenc levelében is említést tesz, de erről a kéziratról ma nincs tudomásunk.²⁰ A Mindenes Gyűjteményben Fehér György is közli, hogy már félig elkészült a fordítással, amikor értesült arról, hogy már le-

¹⁶ 1786-os fordításban: „kötés”, 1788-as fordításban: „kötél”. Mai jelentése: társadalmi szerződés.

¹⁷ A tragédiából készült részletet az 1788-as fordítás alapján idézzük (az 1786-os fordításban található eltérések: más szórend, központozás, nagy-, ill. kisbetűs szókezdés, ékezetek, jegyzet): *Brutus*, I/2. Ms 22, 50r. Eredetije: „Nous avons fait, Arons, en lui rendant hommage, / Sermon d'obéissance, et non point d'esclavage. / Et, puisqu'il vous souvient d'avoir vu dans ces lieux / Le sénat à ses pieds faisant pour lui des vœux, / Songez qu'en ce lieu même, à cet autel auguste, / Devant ces mêmes dieux, il jura d'être juste. / De son peuple et de lui tel était le lien; / Il nous rend nos serments lorsqu'il trahit le sien; / Et dès qu'aux lois de Rome il ose être infidèle, / Rome n'est plus sujette, et lui seul est rebelle.” Voltaire 1998, 190–191.

¹⁸ „Egy Hazáját 's a' Tudományokat szerető Mélt. Báró Úr, ezen szép ajánlást teszi általunk Tudós Hazánkfijaihoz, hogy, ha közzülök valaki Brutus nevezetű szomorú Játékát Voltérnak, (fel tévén, hogy még nints fordítva) - - Frantziából, Magyarra le fordítja: tehát az említett Mélt. Báró Úr, kész leszen költséget adni, a' fordított Munkának ki nyomtattatására; még pedig úgy, hogy a' Nyomatványok mind a' Fordítóéi legyenek. - A' melly érdemes Hazafi el tökélli magát a' fordításra, méltóztassék nekünk szándékát meg írni, hogy többen ne találjanak benne dolgozni.” HNMT, „Jelentés”, 1790. márc. 26. 408.

¹⁹ „Egy Mélt. Báró Úrnak, általunk Mártz. 26-kán jelentett hazafiúi kívánsága szerint, Magyar Köntösbe fogja öltöztetni Vóltér' Brútussát, Pápán lakozó Ingenieur Kováts Ferentz Úr, eggy, Hazáján valóba segíthető, de segíteni is akaró buzgó Hazánkfia. [...] reménységeket nyújtó boldog tználnak elő mozdítására, hogy a' jövő Gyűlése alkalmatosságával a' Magyar Hazának, Magyar Játék néző Hely nyitattathassék [...] HNMT, „Tudósítás”, 1790. máj. 4, 576.

²⁰ „Voltairnak *Brútus és Caesar* nevű Tragoediáját Göből [...] fordította...” Széphalmy, „Litteratori tudósítások”, *Első folyóirataink. Orpheus*, s. a. r. Debreczeni Attila, Debrecen, 2011, 309, 524. Levele Prónay Lászlónak, 1790. május 22-én, KazLev. II. 85.

fordították a darabot.²¹ A Magyar Hírmondó tudósítója 1792. június 29-én már a darab előadásáról számol be: Nagyenyeden a Református Kollégiumban nagy sikerrel játsszák a *Brutust*, legalább ezer néző előtt. A közönség soraiban megtalálhatók minden bizonnyal a megyegyűlésre összegyűlt nemesek is.²² Ezek a tudósítások arról tanúskodnak, hogy az érintettek korabeli érdeklődésre reagálnak. Az aktualitás történelmi eseményekhez kapcsolható: II. József uralkodása utolsó időszakához és halálához, amikor az elégedetlen magyar nemesek követeléseinek engedve az uralkodó visszavonta reformrendelkezéseit. A fordítás elkészítésére felhívó bejelentés az uralkodó halála és a rendelkezések visszavonása után egy hónappal jelent meg, amikor a monarchia újragondolására, az uralkodó és az alattvalók között létrehozható új „szerződés” kötésére láttak lehetőséget a magyar értelmiségiek. A francia forradalmat ugyan nem fogadták egyöntetű lelkesedéssel, de figyelmesen követték a francia sajtót, így értesülhettek a politikai események mellett arról is, hogy a *Brutus* bemutatói szembeállították az alkotmányos királyság és a forradalom híveit (1790 és 1792 augusztusa között), akik a színházban az „éljen a király” és az „éljen a haza” reakciókkal szakították félbe a darabot.²³

A *Brutus* fordítását – a már említett bevezetőn kívül – prózában írt „Foglalat” előzi meg, ahol a fordító a tragédia történeti hátterét, a helyet, az időt és a témát pontosítja. Érdemes felidézni ezt a rövid tartalmi összefoglalót, amelyben erős hangsúlyt kap a despotizmus és a köztársaság szembeállítása: Tarquiniust „kevély” és „szabad kényű” uralkodása miatt elűzik („leteszik”) és Róma a „szabadtársaság” belső igazgatásnak módját választja. A darab azt az időszakot jeleníti meg, amikor két konzul („Polgármester”) irányítja Rómát, és a trónjáról letaszított király, aki katonai úton nem tudja visszafoglalni a várost, „csalárdsággal” „pártütésre szédíti” Brutus fiait. „Brutus a’ maga kedves fíjának sem kedvezvén, azt is maga halálra ítélte, nagyobbra becsülvén Hazájának javát, a fíja életénél. Ezen történeten épült az egész szomorú játék.”²⁴

A fordítás pontosságra törekszik, még a szerzői utasítások vonatkozásában is, utóbbiakat a fordító többször kiegészíti a színészek számára. A tragédia első sorait (Brutus szavait) határozottan és az eredeti szöveg erőteljes felütésének megfelelően tolmácsolja:

Ti meg-rontóji kevély Tirannusoknak,
Kik nem hódoltok alá más Királyoknak,
Hanem a’ Numa erős Isteneinek,
Virtusitoknak, 's a' Haza Törvényjeinek.²⁵

²¹ „A Brútust is akkor tudtam-meg, hogy vagyon fordítva, midőn már felénél többet által fordítottam.” Fehér György „Pozsony, bika hava (május) 22”, M.Gy, 1790, 154–155.

²² Varga Imre szerint nem tekinthetjük a bemutatót iskolajátéknak, „az előadásnak inkább politikai jellege volt, mint iskolai”, „a szereplők közül többen a kolozsvári színház hivatásos színjászói lettek”: „Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színjátszás”, *Irodalomtörténet*, 34/84 (2003), 41.

²³ Lüsebrink 2002, 299–300.

²⁴ MS 22, 46v. Az idézett mondattal véget ér az összefoglaló, amely egyik francia eredetiben sem található.

²⁵ MS 22, 47r. *Brutus*, 1/1. „Destructeurs des tyrans, vous qui n’avez pour rois / Que les dieux de Numa, vos vertus et nos lois” Voltaire 1998, 185. Az eredeti gondolattal való azonosulást hangsúlyozza, a „nos lois” fordítása „a’ Haza Törvényjeinek” szavakkal.

A patetikus bevezetőben a politikai szókinsz hangsúlyos marad. A megfelelő törvények megalkotásának és a törvényesség betartásának fontossága a fő téma a darab végéig, amikor, a mű utolsó felvonásában, a törvényesség és a szabadság egyértelműen egybekapcsolódik. Figyelemre méltó az utolsó sorban a „ma patrie” szavak „szabad hazám” fordítása:

Esmered Brutust; 's mered-é vígasztalni?
Azon gondolkodj, hogy bennünk ostromolni
Ujjra készülnek; az én gondom csak Róma
Csak őt esmeri szívem. – Menjünk hogy még ma
A' Rómaiak e kétséges időben
Vegyenek engem meg-hólt fiam helyében
Fijok gyanánt fel, kit érettek el vesztettem
Hogy így leg-alább e' siralmas életem
Ugy végezzem el, a' mint néki kell vala
Meg halni, szabad Hazámért bosszút állva.²⁶

A fenti idézet a darabban Brutus utolsó, hosszabb megszólalása. A fordításban ezt követően már csak az utolsó felvonás vége következik. A kéziratban található, kisebb javítások mutatják, hogy a fordító következetesen megkülönbözteti a „király” és a „tirannus” szavakat, kiemeli a haza iránti kötelesség jelentőségét, a szabadság és a törvényesség összefüggését. Különösen a főszereplő szövegeit fordítja gondosan. Erőtlenek Brutus fiának, Titusnak és szerelmének kettősei, amelyet egy rövid példával illusztrálunk: (Titus:) „S hát kevesebbé halljam-é önn véretem? / És a hazámat? (Tullia:) Így tehát a szerelem hallgasson s többé nem érdemi, hogy velem / Egy háládatlan...”²⁷

Arra a kérdésre, hogy milyen szövegvariáció lehetett Kováts Ferenc kezében, amikor a rövid részlet, majd a teljes mű fordítását elkészítette, nem tudunk pontos választ adni. Az eredeti tragédia kritikai kiadásában található szövegvariánsokat a kézirattal összevetve azt tudtuk megállapítani, hogy a fordítás annak a változatnak felel meg, amelyben a szerző a szerelmi téma jelentőségét csökkentette. Mindkét szövegváltozat belekerült gyűjteményes kötetekbe már Voltaire életében, amit azért érdemes megemlíteni, mert a korabeli Magyarországon főleg ezek a kiadások forogtak közkezen sok példányban; ezek közül valamelyik volt a fordítás forrása.²⁸ A Brutus első magyar fordítása rendkívül aktuális volt azokban az években, amikor számos írás és fordítás készült a törvényekről, a törvényesség jelentőségéről, törvények és szabadság összefüggéséről, a Voltaire koncepciójában is ideálisnak tekintett angol alkotmányos monarchiáról.²⁹ Kováts politikai érzékenységét jellemzi, hogy a királyra és alattvalóira egyaránt érvényes törvények gondolatát már 1786-ban lefordítja, és a kölcsö-

²⁶ MS 22, 90v, *Brutus*, V/8. „Vous connaissez Brutus, et vous l'osez consoler? / Songez, qu'on vous pré-pare une attaque nouvelle. / Rome seule a mes soins; mon coeur ne connaît qu'elle. / Allons, que les Romains, dans ces moments affreux / Me tiennent lieu du fils que j'ai perdu pour eux; / Que je finisse au moins ma déplorable vie / Comme il eût dû mourir, en vengeant la patrie.” Voltaire 1998, 279.

²⁷ MS 22, 61v, *Brutus*, III/5, Voltaire 1998, 235.

²⁸ A különböző szövegváltozatok és kiadások „rejtélyes” történetéről lásd John Renwick bevezetőjét a kritikai kiadáshoz: Voltaire 1998, 115–116.

²⁹ Csak két példát említünk: Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve fordításának tervét, amelyből a Mindenes Gyűjteményben jelentek meg részletek, és Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Lásd: *Magyar gondolkodók, 18. század*, szerk. Tüskés Gábor és Lengyel Réka, Kortárs Kiadó, Budapest, 2015, 642–651, 678–685.

nös esküre utaló „serment” szót magyarul a „szerződés” jelentésű „kötés” szóval adja vissza, ugyanakkor demokratizmusát fedi fel, amikor a „tanács” jelentésű „sénat” szót – az eredetit módosítva – a „nép” szóval helyettesíti. A *Brutus* a kölcsönös megegyezés megsértése és a szabadság helyreállításának törvényes jogaként értelmezhető ugyanakkor, ez pedig a nemeseknek az Aranybullára hivatkozó követeléseit idézhette fel ezekben az években. Kováts Ferenc fordítása sajátos tanúsága annak az összefogásnak, melynek során az alkotmányos monarchia kialakításának lehetősége egyaránt foglalkoztatta a lefordítást és a darab előadását kezdeményező és finanszírozni kívánó nemeseket, a polgári származású írókat, színészeket és a virtuális közönséget.

A tragikus szerelmi szenvedély ábrázolása – Kisfaludy Károly fordítása

A *Brutus* fordításának szinte minden sajátossága eltér a huszonnégy évvel később, Kisfaludy Károly által készített műben. Míg az elsőt fordítója kifejezetten a magyarul játszó színészeknek szánja, utóbbi nem is javasolja bemutatásra művét. Az elsőben a politikai üzenet a fontos, a másodikban az érzelmek és a szenvedély, az első hűségre törekszik, a második szándékosan eltér a forrástól. A politikai témára érzékeny fordítás a második változatot, míg Kisfaludy az elsőt követi forrásként, ebben a szerelmi szál a hangsúlyos. A kettős témájú tragédia gondolataihoz és a drámaelméleti bevezetőhöz azonban mindegyik hűséges a maga módján. Kováts fordítása máig kéziratban maradt, Kisfaludy adaptációja háromszor is megjelent a XIX. század során.³⁰

Kisfaludy drámaírói felkészüléséhez tartozik a darab fordítása, amikor a Napóleon elleni háborúban való részvételt, fogságot és csalódást követően kilép a katonaságtól, költészettel és festéssel foglalkozik, de legnagyobb öröme a színház. Ennek a korszaknak a gyümölcse a *Tatárok Magyarországon* és a *Zách Klára* című színdarabok, amelyeket 1819-ben sikerrel mutattak be. A magyar történelemből választott témákat ajánlja közönségének, és már nem értékeli különösebben Voltaire tragédiájából készített fordítását: „azt mondta, hogy a sorokban nincs metrum, mert mikor a darabot írta, magyar prozódíát nem ismert, egyedül tacust.”³¹

A gazdag jelentéstartalmú darabot Kisfaludy jóval a francia forradalmat követően fordítja le, amikor Lucius Junius Brutus hősiessége elveszíti politizált és mitikus jelentőségét, „romantikus” hőssé válik és az önfeláldozó hazaszeretet helyett a fenséges érzelmek válnak fontossá egyéniségében.³²

³⁰ Első kiadója Toldy Ferenc, aki életrajzi adatokra és visszaemlékezésekre támaszkodva 1812-re egészíti ki a kéziratot szereplő datálást, ahol az utolsó számjegy hiányzik. De hangsúlyozza a bizonytalanságot: „*Brutus*, hol és mikor [készült]? nem tudom?” Gondozásában kétszer jelent meg a fordítás, 1831-ben és 1844-ben. Kisfaludy Károly, *Minden Munkái*, VI. köt., 4. kiadás szerk. Schédel Ferenc, 'A Kisfaludy társaság megbízásából' Kilián György költségén, Pest, 1844. 345; Kisfaludy Károly *Minden munkái*. 6. kötet, 7. bővített kiadás, s. a r. Bánóczy József, Franklin, Budapest, 1893. *Brutus* „Szomorújáték 5 felvonásban. Voltaire egy átdolgozásának fordítása”, 105–194. Az elemzésben erre a kiadásra hivatkozom. Bánóczy a fordítás szövegét összeveti a korábbi kiadásban szereplővel. Lásd erről tanulmányát: „Kisfaludy Károly műveinek új kiadása”, *Irodalomtörténeti közlemények*, 3 (1893), 184–206.

³¹ Toldy közlése. Kisfaludy 1844, 340–346.

³² Lásd a korábban említett tanulmányok mellett Michel Delon, „Balzac et l'embourgeoisement de Brutus”, *Bruto il maggiore*, 2002, 335.

Már az első sorokban enyhül a politikusság. Míg Kováts a „destructeurs des Tyrans” kezdést a „megrontóji kevély Tyrannusoknak” fordítással hangsúlyossá tette, Kisfaludy kezdése kevésbé erőteljes: „Ti! kik erős kézzel Tarquin hatalmát / lenyomtatok...” (107) Arra is találunk azonban példát, hogy az eredetinel határozottabban fogalmaz, például a „rois” „királyok” szónak fordításában a „tyrannus” felel meg.³³ Kisfaludy a darab első részében az egyes szereplők hosszú tirádáit megrövidíti, dialógusai így mozgalmasabbá válnak.

A második jelenet fordítása egyértelműsíti, hogy Kisfaludy forrása a tragédia legkorábbi változatainak egyike lehetett, megtalálhatók benne ugyanis azoknak a szövegrészeknek a fordításai, amelyeket Voltaire kihagyott, hogy a szerelmi témát a politikai üzenetet hordozó darabban jelentéktelenebbé tegye. Az eltérő koncepciót mutatja, hogy már ebben a jelenetben színre lép Tarquinius lánya, Tullia, és a szöveg az ő ártatlanságát hangsúlyozza, miközben a zsarnokság bírálata és a római törvények betartásának megkérdőjelezhetetlensége elhalványul. Ebben a fordításban Brutus elsősorban egyéni tragédiája miatt válik tragikus szereplővé.

A kölcsönös eskü megfogalmazása a király és alattvalói részéről (amelyet Kováts fordításában részletesen bemutattunk) ebben a fordításban is hangsúlyozott. Kisfaludy jambusai itt különösen tömörek, megjelenik fordításában a polgár szó, a rabság ellentétéként. A lázadás jogával szemben a boldogság, igazság és törvény hármasságának összefüggése és Róma szabadságának ténye válik fontossá:

Alatta való polgárnak, nem rabnak
Lenni esküdtünk mi: emlékezel még
Erre a helyre és napra, midőn
Az egész tanács itt az oltár előtt
Ótet királynak nevezte? És ő
Ugyan azon istenek előtt fogadta
Népe boldogságát, igazságát,
Törvényét: és magát a néphez, népet
Magához kötötte; de első volt ő
Ki elállt hitétől és nem gondola
Kötelességével, se Róma régi
Törvényével; és így lett Róma szabad.³⁴

A rabság szó az idézet folytatásában úgy van jelen, hogy a római törvényekből következő sajátságának tartja a szabadság szeretetét, amelynek jelentőségét a rabságban született népek meg sem érthetik, mivel nem érzik a függés súlyát.³⁵

Az irodalomtörténeti hagyomány szerint Kisfaludy nem törekedett pontos fordításra, és a Voltaire-tragédia kritikai kiadásával való összevetés ezt határozottan megerősíti. A második felvonás eredetijét, amely Brutus fiának, Titusnak habozását mutatja be a szerelem és a kötelesség között, Kisfaludy elég hűségesen követi (itt tér el forrása leginkább a Kováts által hasz-

³³ *Brutus* I/1. „Tombe, ou punis les rois; ce sont là tes traités.” Voltaire 1998, 187. „Vagy mi, vagy a tyrannus vesszen el.” Kisfaludy 1893, 109.

³⁴ *Brutus* I/2. Kisfaludy 1893, 111–112.

³⁵ *Brutus* I/2. „...chaque état a ses lois, / Qu’il tient de sa nature, ou qu’il change à son choix. / Esclaves de leurs rois, et même de leurs prêtres, / Les Toscans semblent nés pour servir sous des maîtres.” Voltaire 1998, 192. „Ez az új törvény / A nemzetnek használ, és mi mellette / Maradunk. Ti, szolgálkának születettek, / Azért nem nyom lánc a rabságnak.” Kisfaludy 1893, 113.

nált forrásszövegtől).³⁶ Ugyanakkor a magyar szöveg az eredetnél érzelmesebb és szenvedélyesebb megfogalmazásokat használ. Néhány példával illusztráljuk a módosulást. A második felvonás első jelenete Tullia és bizalmasa közötti párbeszéd, a második jelenetben pedig a két szerelmes találkozik, és mindketten lelkiállapotukat mutatják be. Utóbbiból idézünk:

(Titus:) „Repedjen bár e szív, én akarom őt / Látni.”
(Tullia:) „Reszketek, hogy eljött, de nem / Lehet elhagynom.”³⁷

A szerelmesek szenvedélyét jellemzi, hogy egymás szavába vágnek, nem fejezik be a mondatokat, az is előfordul, hogy a másik szereplőnek a színről való távozását követően belső monológban folytatják tépelődésüket. Ilyen a néhány soros harmadik jelenet, amelyben Titus gondolkodik fennhangon. Monológját Kisfaludy szépen egyénítve, mégis pontosan adja vissza:

Mi volt ez? mit hallék?
Hah! mint dühöd e féreg mellemben!
Tullia elhagy és én még élek?
Oh egek! mint borítja ily fergeteg
Életemnek legszebb, legfényesebb napját!³⁸

Nemcsak a szerelmesek dialógusa szenvedélyesebb, mint Voltaire-nél, Titus kapcsolata is megváltozik alárendeltjével („bizalmasával”): távolságtartóbból barátivá válik:

(Titus:) Oh Messala, engedd, hogy fáradt szívem
Hív karjaid közt keveset nyughassék,
Nézd, mint vérzik, mint nyomorog
Az indulat, kétség sebjei által;
Neked nyitva mellem, nézd mely nehezen
Fekszik rajtam a kemény végzet vas
Keze... (Messala:) Drága Barátom!³⁹

Kisfaludy az utolsó felvonásban változtatja meg legjobban forrását. Két olyan jelenettel toldja meg ezt a felvonást, amelyek nem szerepelnek Voltaire tragédiájának egyik változatában sem. Az egyikben Tullia monológját olvashatjuk, a másikban a két szerelmes dialógusát. Tullia a sorsot és az isteneket kegyetlenséggel vádolja, és magát okolja Titus kivégzése miatt:

A kemény Nemesis, érzem, közelget
Hozzám, hogy méltatlan egy ártatlan
Lelket a kárhozatba dönték. Bocsáss
Meg Titus, mert Tullia is meghal.⁴⁰

³⁶ A kritikai kiadás „Appendix I.” cím alatt közli a 177 eltérő sort. *Brutus* II/1–4. Voltaire 1998. 281–285.

³⁷ Kisfaludy 1893, 128; (Titus:) „Voyons-là, n’écoutons que mon seul désespoir.” (Tullia:) „Dieux! je ne puis le fuir, et tremble de le voir.” Voltaire 1998, 286.

³⁸ Kisfaludy 1893, 131. „Qu’ai-je dit? que ferais-je? que viens-je entendre? / Jusqu’où ma passion m’a-t-elle pu surprendre? / Ah! pourquoi faites-vous, destin trop rigoureux, / Du jour de mon triomphe un jour si malheureux?” Voltaire 1998, 290–291.

³⁹ Kisfaludy 1893, 131–132. „(Titus:) Messala, c’est à toi qu’il faut que je confie / Le trouble, le secret, le crime de ma vie; / Les orages soudains de mon coeur agité. / (Messala:) Quoi, seigneur!” Voltaire 1998, 291.

Tulliát szerelme „égi tüneménynek” nevezi, és a lány a nyílt színen öli meg magát, és Titus „karjai között” hal meg. Tullia utolsó szavai: „Oh engedj sírni, / Meleg vérkönnyeket sírni, drága / Lélek, míg létem eloszlik...” Titus pedig így búcsúzik tőle: „Nyugodj békén drága lélek”. Tragikus kettősüket a római „polgárok” szomorúan figyelik és kommentálják: „Ily véget szokott hozni / A zabolátlan indulat.”⁴¹ A fordítónál olvasható szerzői utasítások is a „fenséges” érzelmekre utalnak: „fellegezte”, „meglágyulva”, „ömlendezve”, „könnyes szemekkel”, „nagy érzeménnyel”, „szakadozva”. A kritikai kiadásban közölt változatokban nem találjuk meg ezek megfelelőjét.

Végül Kisfaludy az apa és a fiú búcsúját, a forrást követve, de annál sokkal érzelmesebben fogalmazza meg: „Drága atyám! Érdemesnek / Hozzád akarom magamat mutatni.”⁴² Brutus pedig hosszan részletezi apai érzéseit, eltérve forrásától, erőteljessé téve egyéni veszteségét:

Itt állok gyökeretlen törzsök, melynek
Zöld ágait egy ordító fergeteg
Letöré 's letiprá – de egy szép virág
Tenyészik alattam, a dicső Róma
Hosszas szabadsága.⁴³

A haza érdekének feltétlen érvényesítése a fiatal Kisfaludytól sem idegen, a szabadság törekeny „virága” egyéni tragédiákat kíván. Kisfaludy hasonlatában Brutus már nem a szabadságért gyermekeit is feláldozó hős, lelki nagyságát a végzet helyettesíti.

Végül Titusnak azt a monológját hasonlítjuk össze az eredetit, valamint Kováts és Kisfaludy fordítását idézve, ahol végletekig fokozódó szenvedélyét próbálja megfékezni. Itt bizonytalanodik el leginkább, és tépelődik, hogy vajon nem szerelme vakítja-e el, és amiatt látja megannyi zsarnoknak a szenátorokat, akik féltékenyek dicsőségére és boldogságára. A három szöveg összehasonlítása azért különösen érdekes, mert jól mutatja, milyen nehézséget jelent a két fordítónak a tömör francia szöveget magyarul visszaadni. Fordításuk tartalmilag hűséges, de az eredetinel jól hosszabb:

Étouffe ton dépit, commande à ta tendresse.
Que tant de passions qui déchirent ton cœur
Soient au rang des Tyrans, dont Titus est vainqueur.⁴⁴

Eredj! – egyszerre mert sok – kémleld meg
gyengeséged erejét. Fojtsd, 's temesd el ennen
Bosszúságod; parantsolj szerelmednek
Hogy így ezek a sok ezer indulatok,
Ezek a' szíved marczongó gondolatok,

⁴⁰ Kisfaludy 1893, 181. A negyedik és az ötödik „jelenés” az eredetihez képest teljesen új, így két jelenettel hosszabb a darab a fordításban. De a többi felvonásokban is találunk rövidítéseket vagy éppen betoldásokat, egyes jeleneteket kicsit átrendez, a szereplők sem mindig teljesen azonosak.

⁴¹ Kisfaludy 1893, 182–185.

⁴² Kisfaludy 1893, 192. Brutus V/9. Kováts Ferenc fordítása: „Isten hát hozzád! már örömet el veszek, mert hogy atyámhoz még így is méltó leszek.” Ms 22, 90v. Az eredetiben: „Adieu, je vais périr, digne encor de mon père.” Voltaire 1998, (V/7) 278.

⁴³ Kisfaludy 1893, V/10, 193.

⁴⁴ A Brutus 1731-es kéziratában a II. felvonás utolsó sorai. Voltaire 1998, 214.

Számláltassanak a' Tirannusok közzé,
Kiknek hatalmát a Titusé meg győzé.⁴⁵

Eddig a gyöngeség
Határa, egy bajnok tovább nem megy,
Kivetem egyszerre szerelmemet és
A gyűlölséget erővel kiirtom
Forró keblemből, és a mi eddig
Voltam – ismét férfi leszek. – Dühödj,
Hah! szaggasd vad indulat, szorítsd tűz-
Szívemet, önts új mérget belém, te
Vagy a tyrannus, de én Titus leszek!”⁴⁶

Összegzés

Voltaire kettős témájú *Brutusa* a magyar fordításokban sajátosan alakul. Kováts Ferencnek a magyar színház kezdetei idején készült munkája sikeresen közvetíti Voltaire politikai gondolatait: a királyi és a köztársasági Róma bírálata az angol alkotmányos monarchia modelljének előnyeire enged következtetni. A politikai-filozófiai mondandó nem módosul jelentősen Kisfaludy fordításában sem, noha a két fordítás között nagy történelmi változások zajlanak le. Róma példájának aktualizálásában a polgári származású Kováts Ferenc és a lázadó, ifjú nemes Kisfaludy egyaránt közel állnak Voltaire-hez: a társadalmi szabadság biztosítása egy zsarnok esetében (monarchia) épp olyan veszélyes lehet, mint a sok zsarnok hatalma (szénatus-arisztokrácia). Azonban a következő század elején az új nemzedékhez tartozó Kisfaludy (aki éppen az első fordítás készítésének évében született) a szerelmi témát és a végzetes szenvedélyeket állítja a tragédia középpontjába, új ízlést, esztétikát követve, romantikus drámává formálva a klasszikus tragédiát. Eltér a fordítások verselése: míg Kováts a Voltaire által is használt tizenkét szótagos (alexandrinusban írt) formát, Kisfaludy a tíz szótagos, jambikus verselést alkalmazza. Mindkettejüknél megfigyelhetjük az eredeti művet bevezető drámaelméleti írás hatását: a színház „nemzeti jellegének” megvalósítását keresik, más és más módon. Kováts filozófiai dialógusokkal akarja elgondolkodtatni a nézőket, Kisfaludy felkavaró érzéseket kíván bennük felkelteni. A Brutus-fordítások megismerésének köszönhetően árnyaltan láthatjuk, hogyan változott a közönség ízlése és a magyar színház két és fél évtized alatt, képet tudunk formálni Kováts gondolkodásának érzékenységéről az aktuális politikai kérdésekre, és azt is felmérhetjük, mennyit tanult Kisfaludy ebből a fordításból a témaválasztás, a szereplők megformálása, a történelmi téma aktualizálása és színrevitele terén saját tragédiáiban.

⁴⁵ Kováts 1788, MS 22, 65v.

⁴⁶ Kisfaludy 1893, 141.